

PUSSANZA

E

POLITICA

PUSSANZA E POLITICA

L'emprima auzada da la chasa – ch'è l'auzada la pli pumpusa – sa fatschenta cun la contemplaziun "tradiziunala" da l'istorgia: eveniments, persunas singulas (per il solit masculinas), dretg, uffizis, instituziuns. Questa preschentaziun dat paisa ad annadas ed a la cronologia. Ella na po betg esser cumpletta, mabain tracta exempels ch'èn spezialmain expressivs.

Ma i sa tracta adina da pussanza e da politica.

Ella tschenta la "dumonda da la pussanza":

- tgi aveva e tgi ha la pussanza?
- co vegniva e co vegn exequida la pussanza?
- tge geners da pussanza datti?
- co percorschan ins pussanza?

Sut quest puntg da vista tractan ils singuls locals temas impurtants da l'istorgia grischuna:

**Armadas e guerras; Signurs e chastels;
Las Trais Lias e la terra subdita Vuclina;
La vart stgira da la giustia**

Sco constanzas da l'istorgia grischuna resortan l'interess da las pussanzas estras per ils pass sco er la cuntrada politica che consista da pitschens secturs.

La chasa, en la quala nus ans chattain, è ina part da questa istorgia. La famiglia Buol appartegneva durant tschientaners a la signuria grischuna da las schlattainas dominantas.

PUSSANZA E POLITICA

Co vegniva e co vegn exequida la pussanza?

- 1 **Johannes Paul Beeli von Belfort**, evang. Pfarrer in Chur (und Chiavenna?), um 1700
- 2 **Walo Burkart**, Kreisförster und Archäologe, 1877-1952
- 3 **Gian Giacomo Trivulzio**, Inhaber der Herrschaft Misox, 1487-1518
- 4 **Andreas Gadiant**, Divisionär, geboren 1927
- 5 **Napoleon Bonaparte**, französischer Kaiser, 1769-1821
- 6 **Eveline Widmer-Schlumpf**, Regierungsrätin seit 1999, geboren 1956
- 7 **Mädchen aus der Churer Familie Laurer**, 1827-1846
- 8 **Otto Barblan**, Komponist, 1860-1943
- 9 **Barbara Danuser** aus Felsberg, Arbeitslehrerin und Gemüsegärtnerin, 1899-1986
- 10 **Donat Cadruvi**, Regierungsrat 1979-88, 1923-1998
- 11 **Margaretha Enderlin von Montzwick**, 1647-1711
- 12 **Wilhelm Maria Rizzi**, Kirchen- und Portrait-Maler, 1802-1858
- 13 **Rodolfo Baldini und Giulia Baldini-Santi**, Bergeller Familie in Italien, erste Hälfte 19. Jahrhundert

- 14 **Gabriele de Gabrieli**, Architekt aus Roveredo, 1671-1747
- 15 **Johann Friedrich von Tscharner**, Churer Publizist und Politiker, 1780-1844
- 16 **Bernhard Laurer-Risch**, Apotheker, Churer Zunftmeister, 1764-1823
Elisabeth Laurer-Risch, Gattin des Zunftmeisters Bernhard, 1774-1847
- 17 **Martin Schreiber-Risch**, Posthalter in Thusis, 1812-1871
- 18 **Ugo Foscolo**, italienischer Dichter, Emigrant im Misox, 1778-1827
- 19 **Ulysses von Salis-Marschlins**, führender Politiker, 1728-1800
- 20 **Giusep Nay**, eidgenössischer Bundesrichter 1989-2006, geboren 1942
- 21 **Johann Gaudenz von Salis-Seewis**, Offizier und Dichter, 1762-1834
- 22 **Giovanni Segantini**, Maler, 1858-1899
- 23 **Karl der Grosse**, deutscher König und Kaiser, 768-814
- 24 **Jörg Jenatsch**, evangelischer Pfarrer, Offizier, Politiker, 1596-1639
- 25 **Vitus Huonder**, Churer Bischof seit 2007, geboren 1942
- 26 **unbekanntes sitzendes Kleinkind**, um 1800
- 27 **Pater Placi a Spescha**, Mönch und Forscher, 1752-1833

- 28 Georg Fient**, kant. Kanzleisekretär und Schriftsteller, 1845-1912
- 29 Josias Hartmann** aus Says, Schützenweltmeister, 1893-1982
- 30 Ortlieb von Brandis**, Churer Bischof, 1458-1491
- 31 Angelika Kauffmann**, Malerin, geboren in Chur, 1741-1807
- 32 Meta von Salis-Marschlins**, Historikerin und Frauenrechtlerin, 1855-1915
- 33 Johannes Guler von Wynegg** (der ältere), Heerführer, Historiker, 1562-1637
- 34 Carlo Casati**, spanischer Botschafter, gestorben 1730
- 35 Andreas Rudolf von Planta**, Unternehmer und Politiker, 1819-1889
- 36 Christian Klucker**, Bergführer, 1852-1928
- 37 Giachen Caspar Muoth**, Lehrer, Historiker und Dichter, 1844-1906
- 38 A. Feldscher** aus Masein, Schauspieler in Russland, 1825-1885
- 39 Heini Hemmi**, Olympiasieger 1976 im Riesenslalom, geboren 1949
- 40 Georg Philipp von Schauenstein**, Freiherr von Haldenstein 1671-1695, auf einem Gulden

- 41 **Johann Alois Wolf** aus Untervaz,
Schweizer Tambour-Major, 1839-1927
- 42 **Pompejus von Planta**, führender Politiker, 1569-1621
- 43 **Henri Duc de Rohan**, französischer Feldherr, 1579-1638
- 44 **Claudius**, römischer Kaiser, 41-54 n.Chr
- 45 **Antonio de Molina**, Politiker und Militär aus dem
Calancatal, ca. 1580-1650
- 46 **Maximilian Franz**, mehrere Male Regierungsrat, 1814-1889
- 47 **Thomas Domenig**, Architekt, geboren 1933
- 48 **Anna Meisser** aus Klosters, geboren 1855
- 49 **Reto Gurtner**, Tourismusunternehmer, geboren 1955
- 50 **Sep Antoni Deragisch junior**, Töpfer in Bugnei (Tujetsch),
1842-1931
- 51 **Fidelis von Sigmaringen**, Märtyrer, 1577-1622
- 52 **Magdalena Martullo-Blocher**, Leiterin der
EMS-Chemie Holding AG, geboren 1969
- 53 **Cla Feuerstein**, Jäger, Scuol, um 1920
- 54 **Gian Francesco Trivulzio**, letzter Inhaber
der Herrschaft Misox 1518-1549, auf einem Testone
- 55 **Maria Franz**, geborene Cloëtta, Gattin von
Regierungsrat Franz, 1816-1897

- 56 Johann Gaudenz von Salis-Seewis**, Offizier und Dichter, 1762-1834
- 57 Tobias Deflorin**, Kaminfegermeister in Trun, geboren 1903
- 58 Jakob Ulrich Sprecher von Bernegg**, führender Politiker, 1765-1841
- 59 Simeon Benedict**, evangelischer Pfarrer in Chur, 1767-1832
- 60 Amalia von Sprecher-von Marchion**, 1829-1879
- 61 Hanspeter Lebrument**, Verleger, geboren 1941
- 62 Und ich: Habe ich auch Macht? Mache ich auch Politik?**
- 63 John Hitz** aus Klosters, Schweizer Generalkonsul in Washington, 1797-1864
- 64 Richard Coray**, Brückenbauer, 1869-1946
- 65 Diokletian**, römischer Kaiser, 284-305 n. Chr.
- 66 Josephus von Planta**, Vorsteher des British Museum, 1744-1827
- 67 Peter Zumthor**, Architekt, geboren 1943
- 68 Alfred (Florian Adolf) von Planta**, Nationalrat, Botschafter in Rom und Berlin, 1857-1922
- 69 Jakob Beeli-Sprecher**, Cafétier in Posen (heute in Polen), 1791-1867
- 70 Leon Schlumpf**, Bundesrat 1980-87, geboren 1925

- 71 Jean de Castelmur**, franz. Baron,
Burgbesitzer in Stampa-Coltura, 1800-1871
- 72 Augustus**, römischer Kaiser, 27 v. Chr.-14 n. Chr.
- 73 Banadetg Fontana**, Freiheitsheld, gefallen 1499
- 74 Johann Wilhelm Fortunat Coaz**, Topograf,
eidg. Oberforstinspektor, 1822-1918
- 75 Gaudenz von Planta**, „der Bär“, führender Politiker,
1757-1834
- 76 Conrad von Planta**, erster Bündner Landeshauptmann im
Veltin, 1512
- 77 Giulia Santi**, spätere Baldini, 1836
- 78 Otto Largiadèr mit Familie**, Regierungsrat 1975-1986,
geboren 1926
- 79 Felix Maria Diogg**, Portrait-Maler, 1762-1834
- 80 Anton Cadonau**, Kaufmann und Wohltäter, 1850-1929
- 81 Richard La Nicca**, Ingenieur, 1794-1883
- 82 Tiberius**, römischer Alpenfeldzug 15 v. Chr.,
Kaiser 14-37 n. Chr.
- 83 Christine Mohr**, geboren 1671

ARMADAS E GUERRAS

Ilis numerus conflicts militars che han influenzà l'istorgia buraschusa dal Grischun a partir da l'antica fin al temp modern, dattan perditga da la rolla impurtanta da questa regiun.

L'onn 15 avant Cristus han ils Romans fatg ina campagna militara sur ils pass retics per sa proteger meglier cunter las invasiuns dals pievels da las Alps e per conquistar novas provinzas.

La fin dal 15. tschientaner han la Lia da la Chadé e la Lia da las Diesch Dretgiras fatg in'allianza cun la Confederaziun cunter ils Habsburgais. Il resultat è stada la guerra sanguinusa svabaisa da l'onn 1499.

Tras las discordias confessiunalas e politicas è il Grischun vegnì involvì en la guerra da trenta onns (1618-1648) ed è bunamain dà dapart. A las devastaziuns da la guerra èn suandadas la pestilenza e la fomina.

L'onn 1799 èn ruts or en il Grischun cumbats tranter las grondas pussanzas europeicas. Malgrà che la resistenza è stada vehementa, han truppas franzosas occupà il pajais.

Er durant la 2. guerra mundiala era il mintgadi da la populaziun engrevgià considerablmain. Ilis umens ch'èran abels da far servetsch militar eran staziunads als cunfins e mancavan a chasa en il manaschi.

15 avant Cristus: La campagna romana sur las Alps La stad da l'onn 15 avant Cristus han Drusus e Tiberius, ils figliasters da l'imperatur Augustus, lantschà cun lur legiuns in'offensiva vers nord. Ils auturs da l'antica rapportan che las armadas romanas sajan penetradas entaifer paucs mais nà dal vest vers il Lai da Constanza e nà dal sid tras la Bregaglia sur il Pass dal Set. Ulteriuras truppas sajan s'avanzadas davent da Trento sur il Raisch u sur il Brenner vers nord.

Chats ch'èn vegnids fatgs en il territori dal Pass dal Set ed en il Surses cumprovan ch'igl eran s'avanzadas unitads da trais legiuns. Ultra da plumins da fundas e da catapults cun ils buls da la 3., da la 10. e da la 12. legiun han ins chattà auters projectils, fragments da differentas armas, guttas da chalzers, fivlas, crutschs per fermar tendas e munaida.

En il territori da la chavorgia dal Crap Ses (Surses) hai probablmain dà cumbats. L'armada romana era blier pli ferma che las truppas indigenas. Las legiuns han pudì s'avanzar sur las Planeiras fin a Cuira. Da là davent ha l'invasiun cuntinuà tras la val dal Rain alpin vers nord. En il territori dal Lai da Constanza è sa rimnadas tut las truppas romanas per s'avanzar vers Augsburg.

Durant l'entira campagna militar sajan vegnids victorisads betg main che 46 pievels. Tar quels tutgavan apparentamain er ils Riguscs (Surses, Valragn?), ils Suanets (Surselva?) ed ils Calucons (enturn Cuira). Silsuentar èn ils pievels da las Alps sa cuntegnids en moda paschavla ed èn sa suttamess al domini roman. La conquista da las Alps è stada in pass impurtant en la politica d'expansiun dals Romans.

1499: La guerra svabaisa La guerra svabaisa è stada caracterisada da bleras battagliais grondas e da numerusas attatgas pitschnas. Als Confederads ed als Grischuns èn reussids success decisivs cunter la surpussanza habsburgaisa.

La populaziun civila ha patì fitg pervia da las acziuns da guerra. Cuzunt la Val Müstair e l'Engiadina èn vegnidas devastadas. Rapports commovents descrivan la miseria da guerra e la fomina da quest temp. Er tranter ils cumbattants hai dà mazzacras crudaiplas. Gist ils Confederads avevan la reputaziun da far nagins praschuniers.

En la battaglia da la Chalavaina, ils 22 da matg 1499, han las truppas habsburgaisas – var 13'000 umens – gì in cumbat violent cunter circa 8'000 Grischuns. Grazia al martiri da lur chapitani Benedetg Fontana han ils Grischuns la finala gì success. Ils Habsburgais èn fugids ed han subì grondas perditas en tut la confusiun. En il decurs da la segunda mesadad dal 19. tschientaner èn la battaglia da la Chalavaina e Benedetg Fontana sa sviluppads a simbols grischuns da la libertad. Il punct culminant da la veneraziun da quest erox è stà l'onn 1899 a chaschun da la festa da la Chalavaina.

Er Dunna Lupa ha chattà sia piazza d'onur en l'istorgia grischuna. Cur che truppas tirolaisas èn arrivadas a Tschlin, duai Dunna Lupa – cun agid d'in rampign – las avoir surmanà da sa retrair.

La guerra è vegnida terminada l'atun 1499 cun la pasch da Basilea a favur dals confederads e dals Grischuns. Uschia han els pudì confermar lur independenza entaifer il sontg imperi roman.

1603-1639: Ils scumbigls grischuns Durant la guerra da trenta onns (1618-1648) è la Republica da las Trais Lias – che aveva discordias confessiunalas e politicas – crudada en il champ da tensiun da las pussanzas grondas. La famiglia Planta sustegneva cunzunt l’Austria e la Spagna, ils Salis la Frantscha e Venezia.

L’onn 1620 èn invadidas truppas spagnolas en Vuclina e truppas austriacas en Val Müstair. En Vuclina èn vegnids mazzads var 600 protestantas e protestants. L’onn 1622 èn idas a perder er formalmain las terras subditas dal Grischun. Durant ils dus decennis suandants han partidas estras surpiglià alternantamain la pussanza en il Grischun. Cun agid da l’urden dals chaputschins han ils Austriacs empruvà da recatolisar ils territoris reformads. L’anteriur plevon reformà Gieri Genatsch ha manà – sco chau d’armada e sco politicher – la resistenza cunter l’Austria e cunter la Spagna ed è sa participà l’onn 1621 a l’assassinat da Pompejus Planta. Cun l’assagl dal Partenz l’onn 1622 èn ils purs sa dustads cunter il domini austriac. Il pader Fidelis da Sigmaringen, manader da la missiun chaputschina, è vegnì sturnì.

L’onn 1631 han ils Franzos gì il suramaun, e quai sut la direziun dal duca Henri de Rohan. Ord opposiziun cunter l’occupaziun franzosa permanenta ha Genatsch midà vart: El è sa convertì a la confessiun catolica ed è s’allià dascusamain cun la Spagna e cun l’Austria. L’onn 1637 han ils Franzos stuì partir. En il capitulat da Milaun ha il Grischun survegnì enavos l’onn 1639 sias terras subditas. Il medem onn è Gieri Genatsch vegnì assassinà a Cuira.

1799: Ils Franzos vegnan L'onn 1798 han las Trais Lias fatg in'allianza militarà cun l'Austria. La Frantscha ha resguardà quai sco violaziun da la neutralità. Il mars 1799 èn entradas truppas franzosas en il Grischun. En Surselva ed en Engiadina bassa hai dà cumbats vehements. Il temp suandant è stà caracterisà da bleras midadas da pussanza.

Il matg 1799 hai dà ina revolta en Surselva. Quella ha cuntanschì ses punct culminant en la terrada dals 6'000 Sursilvans en la battaglia a La Punt. En quest sco er en auters cumbats èn morts 638 cumbattants indigens. Ils vitgs da Tumein e da Mustér èn vegnids arsentads dals schuldads franzos. Ils Franzos en sa vinditgads sanguinusamain tar la populaziun civila per ils praschuniers franzos ch'ils Grischuns avevan mazzacrà. Durant quests eveniments ha Anna Maria Bühler survegnì il renum d'eroxa sco "Kanonenmaid" da Domat. Cur ch'ils Franzos èn sa retratgs tras ses vitg, ha ella surpiglià ils mastrins dal chavals che tiravan in chanun franzos, uschia ch'ils purs han pudì conquistar quest chanun.

Tar las figuras marcantas da questa guerra tutgava il general russ Suworow sco allia dals Austriacs. Ad el ed a sias truppas èsi reussi da traversar l'october 1799 il Pass da Pigniu ch'era cuvert cun naiv. In grond spectacul ha purschì er il general franzos MacDonald che ha manà in'armada da var 15'000 umens durant l'enviern 1800 sur il Pass dal Spleia.

La guerra è vegnida terminada il favrer 1800 cun la pasch da Lunéville. L'Austria ha stuì bandunar il Grischun.

1939-45: Il Grischun e la segunda guerra mundiala La Svizra ed il Grischun èn vegnids schanegiads da las sgarschurs da la guerra. Quest temp è dentant stà caracterisà da stgarsezza e da la tema d'ina occupaziun tudestga.

Il 28 d'avust 1939 ha il cussegl federal mobilisà las truppas da cunfin. Dus dis pli tard ha l'assemblea federala elegì Henri Guisan sco general. Il cumenzament da settember è vegnida mobilisada l'entira armada svizra. Ils umens ch'èran abels da far servetsch militar han stuì bandunar lur dachasa ed han stuì entrar en in lung servetsch, entant che las famiglias – ch'èn vegnidas laschadas enavos – han patì pervia da la mancanza da forzas da lavur.

Las victualias ed ils combustibels èn vegnids raziunalisads severamain pass per pass. Cun l'uschenumnada "battaglia dal graun" han ins vulì segirar il provediment da la populaziun cun vivonda da basa. Mintga surfatscha disponibla è vegnida emplantada.

Bleras persunas persecitadas han tschertgà protecziun en Svizra – betg adina cun success. Er las valladas dal Grischun dal sid han vesì blers destins da fugitivas e da fugitivs. L'onn 1941 èn vegnids dischlocads 1200 praschuniers polacs en il Grischun. Numerusas "vias dals Polacs", per exempel en Stussavgia, en la Val dal Rain grischuna ed en Tumleastga, dattan perditga da la lavur ch'els han prestà qua.

La saira stueva la populaziun stgirentar las fanestras. En ils territoris da cunfin udivan ins – vers la fin da la guerra – bunamain mintga notg bumbardaders che fracassavan sur sai vi. Aviuns alliads donnegiads devan giu u stuevan far atterraments d'urgenza. Durant l'entira guerra èn vegnidas bittadas giu pliras giadas bumbas sin la Svizra. Il 22 da favrer 1945 è vegnì bumbardà Val S. Pieder. Umans èn vegnids per la vita u èn vegnids blessads.

PUSSANZA E POLITICA Ina curta cronologia

1999

emprima cussegliera guvernativa grischuna
(Eveline Widmer-Schlumpf)

1971, 1972

dretg da votar da las dunnas sin plaun svizzer e chantunal

1914-18, 1939-45

la Svizra vegn schanegiada da la 1. e da la 2. guerra mundiala

1803

il Grischun daventa in chantun svizzer

1799-1803

il Grischun è ina part da la Republica Helvetica

1797

las terras subditas s'associeschan a la Republica Cisalpina

1779

ultim process cunter strias en il Grischun (Surses)

1603 – 1639

scumbigls grischuns

1524

brev da federaziun da las Trais Lias

- 1523 cumenzament da la reformaziun en bleras parts dal Grischun
- 1512 la Vuclina, Clavenna e Buorm d'avegnan terras subditas dal Grischun
- 1499 guerra svabaisa cun la battaglia da la Chalavaina
- 1465 fundaziun da las tschintg mastergnanzas da Cuira
- 1436 fundaziun da la Lia da las Diesch Dretgiras
- 1395 fundaziun da la Lia Grischa u da la Lia Sura
- 1367 fundaziun da la Lia da la Chadé
11. tschientaner cumenzament da la construcziun da chastels
- 451 s. Cr. emprima menziun d'in uestg a Cuira (Asinio)
- 15 a. Cr. ils Romans conquistan la Rezia
- ca. 10'000 a. Cr. emprims fastizs d'activitads umanas (Cuira-Marsöl)

SIGNURS E CHASTELS

La societad dal temp medieval aveva structuradas cleradas. Sias differentas classas eran colliadas ina cun l'otra tras normas da dretg e da pussanza, sco la protecziun, l'obligaziun da pajar tributs u l'engirament.

A partir dal 11. fin al cumenzament dal 14. tschientaner è il territori dal chantun Grischun dad oz sa sviluppà ad ina veritabla regiun da chastels. Ils chastels eran centers da pitschens dominis e simbols da pussanza regionala. A medem temp eran els lieus d'abitar, manaschis agriculs e manaschis artisanals.

Ils chastels ch'eran sparpagliads en Rezia n'avevan betg ina funcziun militar strategica coordinada. Per regla consistivan els sulettamain d'ina tur ch'era circumdada d'edifizis d'economia pli pitschens e che aveva in mir enturn ed enturn. En temps quiets dumbrava in chastè ordinari probablmain tranter 15 e 20 abitantas ed abitants.

A la fin dal temp medieval èn vegnids destruids, bandunads u transfurmads blers chastels. Numerus chats archeologics documenteschan la vita da las abitantas e dals abitants dals chastels. Er sch'i dat perditgas da faidas, da bloccadas e da destrucziuns, n'era la guerra betg in element predominant dal mintgadi en ils chastels.

Ils pussants en Rezia Suenten la fin da l'imperi roman occidental è la Rezia daventada ina part da l'imperi ostrogotic e l'onn 537 ina part dal reginavel dals Francs. La sedia administrativa ed a medem temp la sedia episcopala era Cuira. Las dispitas tranter ils imperis parzials francons han pussibilità ina gronda independenza. Fin mez dal 8. tschientaner han regi ils Victorids, ina famiglia da la classa dirigente indigena. Els eran tant ils pussants clericals sco er seculars. Suenten ch'els èn morts or l'onn 765 (uvestg Tello), è la Currezia puspè vegnida integrada pli fitg en l'imperi francon. La pussanza seculara è ida pass per pass dals uvestgs als conts.

A partir dal 11. tschientaner han ils uvestgs da Cuira puspè acquistà dapli influenza. Els han surpiglià dretgs signurils e faschevan politica da pussanza. Els faschevan guerra e sa stentavan d'engrondir lur possess. La basa da lur pussanza era la controlla dals pass. Per quest intent han ils retgs ed ils imperaturs surdà vasts privilegis a l'uestgieu, sco per exempel la giurisdicziun, il dretg da duana, il dretg da martgà ed il dretg da batter munaida.

Ultra dals uvestgs sa repartiva la pussanza sin chastellans episcopals, sin chastellans imperials, sin las famiglias impurtantas da Tarasp, da Razén e da Vaz sco er sin famiglias noblas main impurtantas en Surselva. A partir dal 11. tschientaner han blers da quests pussants cumenzà a construir chastels. Pli tard han er la noblezza pli bassa ed ils fachins dals pussants seculars e clericals fatg il medem. La separaziun dals dretgs signurils – ch'è vegnida accompagnada dal fatg che l'uestg ha pers plaun a plaun sia pussanza – sa manifestescha en la spessa rait da chastels dal Grischun.

Ils chastels sco bains purils Cuntrari a chastels sco Razén, Mesauc, Belfort u la curt episcopala a Cuira – ch’eran residenzas feudalas – aveva la vita en ils chastels pli pitschens savens da far pauc cun la cultura da las curts.

Las caneras dal mintgadi na derivavan betg dal fracass d’armas, mabain dal scalinim da las muntaneras, dals sbratgs dals animals e da la canera dals mastergnants. Il muvel ed ils umans vivevan ensemen sin ina surfatscha fitg pitschna.

L’impurtanza dal chastè sco manaschi agricul sa mussa a maun dals objects ch’èn vegnids chattads en la terra. Cun zappins, cun farclas e cun cuntels da viticultura vegnivi lavurà sin ils ers ed en ils ierts. Sigirs e chadainas cumprovan la selvicultura. Stgellas e furtgas da grascha derivan da la tratga da muvel. Ina impurtanza speziala aveva il chaval sco animal da chavaltgar, sco animal da transport e sco manadira. Uschia han ins exchavà e chattà sparuns, fiers-chaval, guttas-chaval, frains, staffas e parts da metal dals mastrins.

Chats d’ossa conferman che la chatscha aveva ina gronda valor sociala per la noblezza. En emprima lingia vegnivan chatschads tschiervs, chamutschs, capricorns, urs e portgs selvadis. Er a pestga gievan ins savens.

Lavurs artisanalas per l’agen basegn – per exempel reparaturas vi dal mobigliar u il mantegniment d’edifizis – vegnivan liquidadas en il chastè sez. A talas lavurs n’era betg mo participada la servitud, mabain er la famiglia feudala. Las occupaziuns da las dunnas noblas vegnan documentadas tras guglias da cuser, tras diclars, tras fis, tras vertschels e tras paisas da taisser.

Talac da dats empè da fracass d'armas Chapellinas, spadas e stilets tutgan darar tar ils objects ch'ins chatta en ils chastels. Cun excepziun dal fier dals paliets e da las frizzas da balesters na chattan ins strusch armas. Armas vegnivan duvradas per ir a chatscha ed eran simbols da status per la noblezza. La vita da mintgadi dals chastellans retics n'era probablamain betg savens guerrila.

Tscherts divertiments, sco per exempel turniers da chavaliers, la chatscha u l'allevament da falcons, eran resalvai exclusivamain a la noblezza. Auters divertiments sumegliavan quels da la gliעד simpla. Fitg bainvis eran gieus da fortuna, tar ils quals i vegniva savens giugà per grondas summas da daners. Il pli savens vegnivi giugà cun dats ch'eran fatgs ord ossa. Gieus da tavla sco backgammon e mulin eran derasads. Il schah che derivava da l'orient extrem ha chattà buna accoglientscha er en Rezia.

Da temp en temp vegniva fatg musica en las salas dals chastels. Instruments da cordas ed a flad raffinads n'èn vegnids chattads nagins en il Grischun. Qua vegniva probablamain sunà e chantà en emprima lingia cun instruments simpels. Zunt bainvisas eran sgaras da bucca e flautas fatgas ord ossa. Musicantas viagiantas e musicants viagiants han probablamain divertì qua e là las abitantas ed ils abitants dals chastels; uschia er ils trubadurs che chantavan da lur amur tar ina dama nobla nuncuntanschibla. La derasaziun da la cultura da chavalier en la noblezza retica è intscherta. Almain mussan duas illustraziuns dal manuscrit da chanzuns da Heidelberg (Manesse) e la figura da terracotga d'in pèr d'amur sin in chaval en questa direcziun.

Abitar en il chastè En ils chastels dal temp autmedieval eri fraid e stgir. Mo paucs locals pudevan vegnir stgaurads. L'enviern stuevan las abitantas ed ils abitants dals chastels barricadar las sfessas da las fanestras cun barcuns da lain per sa proteger cunter il vent e cunter la fradaglia. Il center da l'avdanza era il fuclar. Quel serviva sco stgauradament, sco cuschina e sco illuminaziun.

Tras las pignas da plattinas ch'èn vegnidas introducidas la fin dal 12. tschientaner è la vita en il chastè daventada blier pli agreabla. Igl è resultada ina nova stanza chauda: la stiva. L'emprim avevan las plattinas la furma da cups, pli tard eran ellas quadraticas, avevan ina glasura ed eran ornadas.

L'introducziun dal vaider durant il 14. tschientaner ha pussibilità fanestras pli grondas. Uschia pudevan salas represchentativas vegnir duvradas l'entir onn. Tals locals avevan savens liadiras e picturas u gravuras, pli tard mintgatant tavlegiads. Sch'els avevan tarpuns vi da las paraids, na sa lascha betg dir per il Grischun. En bliers chastels vegniva il palantschieu cuvri cun plattas tenor musters geometricis u figurativs.

Ils chastels eran probablamain endrizzads cun paucas mobiglias da lain. Parts da la ferradira, serras e clavs ornadas laschan concluder ch'i vegniva savens fatg diever da truccas e da stgaffas. Maisas, sutgas, bancs e letgs n'èn betg sa mantegnids. Sco utensils dal tegnairchasa han ins chattà chazzettas e bitgers da scalegl (lavetsch), vaschella da lain e cuntels da fier. Tut quests objects chattads dattan perditga d'ina vita da mintgadi modesta.

LAS TRAIS LIAS

E LA TERRA SUBDITA VUCLINA

Dal 16. fin il 18. tschientaner era il territori dal Grischun dad oz la “Republica da las Trais Lias” e sa cumponiva da la Lia Grischa (Lia Sura), da la Lia da la Chadé e da la Lia da las Diesch Dretgiras.

En il temp medieval tardiv èn las vischnancas daventadas successuras da la noblezza feudala. La basa costituziunala era la brev da federaziun da l’onn 1524. Ina pussanza centrala sco tala mancava. En las circa 50 vischnancas giudizialas concludeva la radunanza da burgais. Sin tut ils plauns vegnivan las votaziuns e las elecziuns decididas tras l’influenza e tras la pussanza da la signuria.

Pervia da sia situaziun geografica, pervia da la sedia episcopala e pervia da sia grondezza era la citad da Cuira la chapitala inuffiziala.

Durant bunamain trais tschientaners – da l’onn 1512 fin l’onn 1797 – han las Trais Lias regì sur da lur subditas e sur da lur subdits al sid dals pass en Vuclina, a Clavenna ed a Buorm.

A la fin dal 18. tschientaner ha il stadi da las Trais Lias pers sias “colonias” e sia independenza. Da l’onn 1799 fin l’onn 1803 ha el fatg part da la Republica Helvetica. Dapi l’onn 1803 è il Grischun in chantun da la confederaziun svizra.

Las vischnancas giudizialas “Nus avain in’atgna batgetta ed in agen sigil, in agen tschep dal boier ed in’atgna furtga, nus n’avain – Dieu saja ludà – nagins debits tar nagins prinzis e tar nagins signurs esters”, hai num cun superbia en il “Landbuch” – en ils statuts – da la vischnanca giudiziala d’Avras da l’onn 1622. Quest cudesch numna ils simbols centrals da la suveranità che han da far tuts cun l’atgna giurisdicziun.

La vallada alpina d’Avras era ina da las circa 50 vischnancas giudizialas en la Republica da las Trais Lias. Questas vischnancas giudizialas avevan tuttas ina gronda independenza. Mintgina cumpigliava ina val u ina part d’ina val ed univa per ordinari intgins vischinadis che correspundan pli u main a las vischnancas politicas dad oz. La vischnanca giudiziala vegniva presidiada dal mastral. El vegniva elegì da la tschentada or dal ravugl dals burgais masculins. En cas d’eveniments da guerra gievan ils umens – la cumpagnia – sin il champ da battaglia, e quai sut la bandiera da la dretgira auta.

La vischnanca giudiziala da la Mantogna per exempel tutgava a la dretgira auta da Tusaun en la Lia Grischa (Lia Sura). Vischinadis entaifer la vischnanca giudiziala eran Flearda, Purtagn, Preaz, Sarn ed Urmagn.

Mintga vischnanca giudiziala grischuna era ina spezia da stadi pitschen cun vastas competenzas. Tut las vischnancas giudizialas appartegnevan ad ina da las trais lias che furmavan ensemen in stadi suveran, ma vaira debel. Sias competenzas eran restrenschidas e pertutgavan cunzunt la politica exteriura. Auters sforzs d’unificaziun – per exempel tar las mesiras e tar ils pais – han gì pauc success. Anc durant il 18. tschientaner na pasava per exempel ina glivra en Val Müstair betg medem bler sco a Cuira.

Ils “chaus gros” In pèr dunsainas da famiglias e da clans nobels u aristocrats furmavan la classa dirigenta, nua che cunzunt ils Salis ed ils Plantas dattan en egl. En il Grischun cun sias structuradas relativamain democraticas na pudevan questas schlattainas dentant strusch sa referir a privilegis politics. Ellas sa differenziavan tras lur entradas, tras lur facultad, tras lur scolaziun e tras ina vasta rait da relaziuns. Las aristocratas eran – sco tut las dunnas – exclusas da la publicitad politica, ma ellas eran ina part impurtanta da las strategias da maridaglia e d’ierta.

Ils uffizis ils pli impurtants en las vischnancas giudizialas, en las lias ed en las terras subditas – quests uffizis eran savens cumprabels – surlaschava il “um simpel” a questa elita. Bain n’era la dependenza da l’elita betg da gener politic, ma savens da gener economic. En intervals irregulars devi rebellions e dretgiras nauschas cunter las uschenumnads “chaus gros”. Ina renfatscha frequenta era d’avair agì cunter l’interess dal pajais. Savens pronunziavan questas dretgiras spezialas chastis draconics. Ellas n’eran dentant betg adina ina rebelliun da sut ensi, sco per exempel en temps da guerra, da miseria e da fom, mabain savens in med da la politica da partida.

Probablmain pervia da la posiziun da pussanza da singulas famiglias e pervia da la politica ch’era savens brutala ha il pievel inventà la suandanta dicziun macabra: En il Grischun dovria trais per manar in uman da la vita a la mort: in Salis (represchenta in salesch; plegar ensi il bratsch sut sanester), in Planta (represchenta ina planta; plegar ensi il bratsch sut dretg) ed in Travers (inditgar suravia ina trav traversala).

La chapitala inuffiziala Il pli tard l'onn 451 era Cuira ina citad episcopala. Suenter la fundaziun da la Lia da la Chadé l'onn 1367 è la pussanza da l'uestg sa diminuida plaun a plaun. Tras la fundaziun da las tschintg mastergnanzas l'onn 1465 e tras la reformaziun suenter l'onn 1523 è s'emancipada definitivamain la citad burgaisa.

Er senza esser la chapitala formala ha Cuira ademplì ina funcziun da center, e quai pervia da sia situaziun e pervia da sia impurtanza economica, analogamain a Clavenna al sid da las Alps. Per diplomats esters vegniva en dumonda sco lieu da dimora mo la suletta vaira citad grischuna. Suenter ina rebelliiun sa rendeva er la populaziun da la champagna cun preferenza tar la dretgira penala a Cuira.

Sco sedia da la Lia da la Chadé aveva Cuira la medema posiziun sco Tavau (Lia da las Diesch Dretgiras) e sco Glion (Lia Grischa). Las dietas cun ils deputads da las vischnancas giudizialas avevan lieu alternantamain en quests trais lieus. A Cuira n'èsi mai reussi da daventar ina citad suverana cun in domini enturn ed enturn. Sia posiziun giuridica na sa differenziava betg essenzialmain da quella da las vischnancas giudizialas ruralas.

La Republica da las Trais Lias n'aveva betg ina regenza permanenta. Er in'administraziun per l'entir stadi na devi betg. Las paucas incumbensas currentas ha surpiglià Cuira, la suletta vischnanca giudiziala che aveva in apparat stabil.

La corrispondenza da la Republica da las Trais Lias vegniva averta dal president da la Lia da la Chadé (fin l'onn 1700 adina dal president da la citad da Cuira), suenter d'in commember dal cussegl. Il scrivant da la citad da Cuira procurava per ordinari per la repartiziun dals paucs daners da l'entir stadi.

Las subditas ed ils subdits L'onn 1512 han las Trais Lias conquistà la Vuclina ed ils contadis da Clavenna e da Buorm. Uschia n'han els betg mo controllà ils pass al sid da las Alps, mabain er al nord.

En l'istoriografia èsi constestà, sch'igl era oriundamain vegnì concedì egualità a la Vuclina ed als contadis. Effectivamain èni vegnids tractads sco terras subditas. L'emprim prefect era il guvernatur cun sedia a Sunder. El vegniva assistì dal vicari. A Clavenna era il cumissari, en sis auters lieus in podestat. Quests posts vegnivan occupads da las vischnancas giudizialas tenor in turnus fix.

Quests derschaders grischuns avevan il dretg d'incassar las multas e las taxas da process, quai che chaschunava abus extremes e la cumpra d'uffizis. Perquai hai adina puspè dà tumults e revoltas che avevan savens er in caracter confessiunal. En l'administraziun locala ed en la vita economica ha la populaziun pudì salvar sia independenza. La classa superiura collavurava savens cun ils uffiziants grischuns.

Las reclamaziuns pli e pli frequentas da las subditas e dals subdits n'han betg gè success. In'egualità n'è betg vegnida en dumonda per la maiorità dals Grischuns, er betg suenter la revoluziun franzosa. Uschia è la Vuclina s'unida l'onn 1797 cun la Republica Cisalpina ed è ida a perder definitivamain per il Grischun, quai ch'è stà er economicamain ina perdita enorma.

Ina posiziun remartgabla aveva il "signuradi" da Maiavilla che era tant terra subdita cun in podestat grischun sco er commember da la Lia da las Diesch Dretgiras.

LA VART STGIRA DA LA GIUSTIA

Il dretg penal da las Trais Lias era chausa da las vischnancas giudizialas (cumins, dretgiras). Fin mez dal 19. tschientaner valevan ils “statuts” locals. Fatal era il fatg ch’igl era permess da torturar in uman per survegnir in confess. Quai chaschunava deposiziuns sfurzadas e denunziaziuns da personas innocentas.

Cunzunt durant il 17. tschientaner furiava en numerusas valladas l’obsessiun da strias. La gronda part da las victimas, a las qualas i vegnivan renfatschads nauschs striegns, eran dunnas.

Ina rolla centrala giugava il boier. Avant la tortura mussava el ses instruments a las accusadas ed als accusads, per uschia cuntanscher in confess svelto. Per il solit avevi mo a Cuir in “maister Hans”. Bliers lieux d’execuziun sa chattavan en la vischinanza dal stradun per mussar a las passantas ed als passants en moda drastica la consequenza dals crims. La lescha penala chantunala da l’onn 1851 preveseva la paina da mort mo pli per intgins paucs crims chapitals.

La tortura e la paina da mort n’èn betg sparidas or da noss mund. La “Amnesty International” s’engascha er vinavant per dismetter la tortura.

Impressum

Neue Dauerausstellung im ersten Obergeschoss

Inhaltliches Konzept:

Jürg Simonett
Yves Mühlemann

Gestaltung Ausstellung und Grafik:

gasser, derungs Innenarchitekturen

Bauliche Massnahmen:

Hochbauamt Graubünden
Rudolf Fontana & Partner AG

Übersetzungen:

Standeskanzlei Graubünden
Jessica Tang

Fotos:

Rätisches Museum
Die Südostschweiz
Bündner Tagblatt

Leihgaben:

Archäologischer Dienst Graubünden
Kantonsbibliothek Graubünden
Staatsarchiv Graubünden
Ehepaar Trepp, Cinuos-chel